

## **Сучасні тенденції щодо реалізації принципів кримінальної відповідальності та покарання в Україні**

Погіршення соціально-економічного становища в Україні, зростання безробіття, тенденції до швидкого зниження рівня життя значної частини населення, з одного боку, і надто стрімке збагачення незначної частини громадян на тлі невтішної криміногенної картини, з іншого, призвели до падіння авторитету закону як основного гаранту прав та інтересів громадянського суспільства. На формування негативної спрямованості правосвідомості значної кількості традиційно правослужняних громадян нашої держави має вплив і незадовільний хід реформ у сфері економіки та у грошово-кредитній системі, неможливість реалізації своїх життєво важливих потреб і все більш зростаюче незадоволення роботою державних владних та управлінських структур взагалі та різко негативна оцінка діяльності правоохоронних органів зокрема.

Оцінка ефективності законодавства, практики реалізації правових норм та їх дієвості у більшості громадян різко занижена, що треба враховувати і при застосуванні кримінальних покарань. Успіх від застосування покарань, а значить і їх ефективність залежать у конкретних випадках не тільки від особистісних характеристик суб'єктів вчинених злочинів, але й від досконалості законодавства, яке регулює правові засади призначення та відбування цих покарань. Необхідним є забезпечення ефективного та дієвого застосування вже діючих правових норм у судовій практиці, призначення кримінальних покарань за вчинені злочини та організація їх відбування.

Дослідження змісту ефективності кримінальних покарань передбачає, поряд з іншими, розгляд питання про рецидив як один з важливих критеріїв оцінки дієвості застосовуваного покарання.

Наявність чи відсутність рецидиву дає підстави говорити про те, чи були в даному випадку досягнуті цілі кримінального

---

*Вартилицька Інна Анатоліївна* — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, підполковник міліції.

покарання – виправлення та перевиховання, а значить – ресоціалізація особи злочинця.

Показники, які характеризують стан рецидивної злочинності осіб, засуджених до кримінальних покарань, а також із застосуванням інших кримінально-правових засобів, не пов'язаних з позбавленням волі, впливають на визначення видів та меж застосовуваних покарань. Одночасно вони вказують на необхідність вдосконалення тих чи інших напрямів профілактичної діяльності щодо засуджених як в процесі відбування покарання, так і після закінчення його терміну. Такий аналіз дозволяє виділити окремі категорії засуджених, які мають найбільш яскраво виражену орієнтацію на рецидив, окреслити особистосні характерні риси кожної групи злочинців.

Дослідження поставленого питання значно ускладнюється недосконалістю та неповнотою статистичної звітності, що готується відповідними службами МВС та Міністерства юстиції. Так, у статистичній звітності відсутнє ранжування осіб, які скоїли злочини повторно і раніше відбували різні види та строки покарання, немає розмежування на окремі групи серед осіб, засуджених до окремих строків позбавлення волі. Відсутні окремі графи даних про вчинення повторних злочинів особами, які відбули виправні роботи, а також протягом року після закінчення строку відбуття цього покарання і до погашення судимості, після перебігу терміну іспитового строку та строку відстрочки виконання вироку.

У науковій літературі також відсутні систематизовані дані відносно показників рецидивної злочинності з боку осіб, засуджених із застосуванням покарань та засобів кримінально-правового впливу, не пов'язаних з позбавленням волі.

Такий стан інформованості щодо осіб, засуджених за вчинення злочинів, викликає необхідність введення спеціальних видів статистичної звітності по рецидивним злочинам та щодо злочинців-рецидивістів. Дані відомості мають містити інформацію про стан рецидивної злочинності за всіма видами вчинених злочинів, про особу злочинця: вік, стать, наявність попередніх судимостей за видами злочинів та відомості про застосовувані види покарань з зазначенням строку та умов його відбування.

Наявність таких статистичних даних дозволить проводити аналіз рецидивної злочинності всебічно, науково обгрунтовано.

Особливо це важливо для характеристики стану та динаміки злочинів осіб, які засуджувались із застосуванням покарань та заходів кримінально-правового впливу, не пов'язаних з позбавленням волі. Адже загальновідомо, що закономірності злочинної поведінки цієї категорії злочинців суттєво відрізняються від поведінки осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі. Її відрізняє різна ступінь стійкості антисуспільних установок особистості, їх глибина, інші механізми взаємодії особи та злочинного середовища.

Показники рецидивної злочинності з боку засуджених до покарань без ізоляції від суспільства можуть відігравати роль важливих орієнтирів у дослідженні різних категорій злочинців залежно від їх віку, статті, характеру та ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину. Одночасно такі дані дозволять провести аргументований аналіз строків погашення судимості, їх оптимальності та достатності.

Ефективність кримінального покарання невід'ємна від принципу доцільності, який вимагає суворого дотримання та розумного поєднання методів переконання та примусу при реалізації кримінальної відповідальності. Якщо виходити із загально-визнаного положення, що характер покарання визначається тими цілями, що перед ним поставлені законодавцем, то доцільність покарання означає відповідність його поставленій меті.

Якщо призначене покарання безцільне або недоцільне, воно здатне завдати шкоди всьому процесу ресоціалізації злочинця.

Повинен обиратись той вид покарання, який у конкретному випадку максимально сприятиме досягненню мети покарання. Зрозуміло, що застосування більш м'яких покарань до осіб, які вчинили тяжкі злочини, не може бути загально-розповсюдженим. Така практика обґрунтована лише у виключних випадках. Інакше мета покарання не буде досягнута.

У той же час, коли ресоціалізація злочинця, який вчинив менш тяжкий злочин, можлива без ізоляції такої особи від суспільства, необхідно в першу чергу вирішувати питання про застосування відповідних заходів кримінального покарання та кримінально-правового впливу, не пов'язаних з позбавленням волі.

Як вираження доцільності покарання можна розглядати принцип "економії репресії". Він означає, що доцільним є лише

таке покарання, яке застосовується в тому вигляді і в таких межах, що найкращим чином відповідають цілям кримінальної політики, цілям кримінальної відповідальності. Міра покарання, що не відповідає цій меті (байдужа чи навіть протилежна такій меті), є недоцільною і має бути відкинута.

Кримінальне покарання не може бути доцільним, якщо воно не є справедливим. Справедливим є лише те покарання, яке відповідає тяжкості вчиненого злочину та особі злочинця. Лише таке покарання і може бути доцільним.

Питання справедливості кримінального покарання є актуальним не тільки з теоретичної точки зору. Не можуть залишатись байдужими до нього ні громадяни, які в тій чи іншій мірі причетні до його реалізації, ні представники органів держави та судової системи, які є безпосередніми учасниками процесу застосування інституту покарання.

Принцип справедливості застосування кримінального покарання поряд з іншими постулатами законності в правовому суспільстві має визначати межі кримінальної репресії, вказувати на вид та розміри покарань. Дотримання цих умов забезпечить дієвість покарання, а значить – визначить надалі його ефективність.

Відповідно до цих сподівань ефективність діяльності правоохоронної системи щодо реалізації кримінальної відповідальності і застосування кримінальних покарань оцінюється суспільною свідомістю перш за все залежно від того, наскільки ця система спроможна виявити злочини, розкривати їх, притягати до відповідальності винних, тобто переслідувати та карати зло.

Про ефективність діяльності правоохоронних органів по розкриттю вчинених злочинів, виявленню та притягненню до кримінальної відповідальності осіб, винних у їх заподіянні, певною мірою може свідчити проведене дослідження стану та динаміки судимості в Україні протягом 1985 – 1997 рр.\*

Процеси, які характеризують зміни щодо загальної чисельності засуджених осіб, стану та динаміки окремих категорій засуджених, носять нестабільний мінливий характер. Вони обумов-

---

\* Дослідження проведене в лабораторії № 1 НДІ НАВСУ за науковим напрямом: “Судова статистика в Україні: динаміка, кількісні та якісні характеристики за період 1985 – 1997 рр.” у рамках теми лабораторії “Аналіз стану злочинності за 1998 р. та її прогноз на 1999 р.”.

люються як характером змін щодо стану, рівня і характеристик злочинності в цілому, так і пояснюються особливостями соціально-економічного розвитку суспільства на сучасному етапі, ефективністю діяльності правоохоронних органів по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності злочинців, окремими прогалинами в діючому законодавстві.

При порівнянні загальної кількості засуджених у 1985 і 1990 рр. звертає на себе увагу значне зменшення числа засуджених з 1985 до 1990 рр. (якщо в 1985 р. винесено обвинувальні вироки щодо 173 900 осіб, то в 1990 р. їх кількість становила вже 104 199 особи, що на 40 % менше).

Таким чином, процес зменшення числа засуджених осіб відбувався включно до 1990 р. І мінімальна їх чисельність за весь досліджуваний період з 1985 по 1997 рр. зафіксована також у 1990 р. Починаючи з 1991 р. за всіма основними категоріями засуджених осіб відбувався щорічний приріст загальної чисельності даної категорії осіб відносно попередніх років. У 1991 р. темпи приросту до попереднього року були мінімальними порівняно з наступними роками і становили 4,2 %; у 1992 р. відбулося деяке зростання темпів приросту до 6,2 %. Максимальні показники темпів приросту мали місце в 1993 р. (порівняно з 1992 р. у 1993 р. загальна чисельність засуджених лише за один рік зростала на 32,2 %). Протягом наступних трьох років кількість засуджених осіб продовжувала зростати. Темпи такого зростання були нерівномірними (14 % у 1994 р. по відношенню до 1993 р. і 13,7 % у 1996 р. до 1995 р.; у 1995 р. порівняно з 1994 р. приріст становив 21,7 %).

Порівняння стану, динаміки щодо змін чисельності загального масиву засуджених осіб за період 1990–1997 рр. та динамічних змін, притаманних статистиці зареєстрованих злочинів за цей же період, показало певні розбіжності та нестиківки в характері змін даних категорій показників.

За підсумками 1991 та 1992 рр. порівняно з попередніми відповідними роками приріст загальної кількості зареєстрованих злочинів значно випереджав приріст числа засуджених осіб за такий же період. Так, за підсумками 1991 р. по відношенню до 1990 р. було зареєстровано на 9,7 % більше злочинів (приріст числа засуджених за цей же період становив лише 4,2 %).

У 1992 р. було зареєстровано злочинів на 18,5 % більше, ніж у попередньому році і на 6,2 % більше засуджено злочинців за їх вчинення. Таким чином, приріст кількості зареєстрованих злочинів у 1991 р. випереджав приріст числа засуджених осіб у два рази, а в наступному 1992 р. – вже в три рази.

Починаючи з 1993 р. число зареєстрованих злочинів почало зменшуватись кожного наступного року. У 1997 р. приріст даного показника відсутній взагалі. В ці ж роки злочинів було зареєстровано менше, ніж за два попередні роки. Що стосується динаміки змін загальної когорти засуджених осіб, то в період з 1993 по 1996 рр. їх кількість значно зросла в порівнянні зі всіма попередніми роками. За підсумками 1996 р. кількість засуджених зросла порівняно з 1990 р. на 132,4 % (за цей же період загальне число зареєстрованих злочинів зросло лише на 66,9 %, що менше показника приросту засуджених у 2,5 раза). За підсумками 1997 р. цей розрив зберігся. Показник зростання кількості зареєстрованих злочинів у 1997 р. по відношенню до 1990 р. становив 59,3 %, а приріст числа засуджених у цей же період склав 128,2 %, що в 2,5 раза перевищило значення першого показника. Таким чином, у період з 1993 по 1997 р. приріст загального числа засуджених осіб значно перевищив зростання кількості зареєстрованих злочинів.

Можна було б вважати як позитивне явище цей процес переважаючого зростання загальної чисельності засуджених за вчинення злочинів осіб і порівняно з ними зменшення кількості зареєстрованих злочинів протягом 1993–1997 рр. Адже об'єктивні показники збільшення числа притягнутих до кримінальної відповідальності і засуджених злочинців повинні були б підтверджувати думку про покращання діяльності правоохоронних органів по розслідуванню злочинів, виявленню і притягненню до кримінальної відповідальності винних у вчиненні цих злочинів осіб.

Однак аналіз стану і динаміки щодо змін серед різних категорій злочинців, засуджених за вчинення окремих злочинів, передбачених конкретними статтями Кримінального кодексу, виявив інші негативні фактори.

Звертає на себе увагу здрібнення злочинів, зниження суспільної небезпеки тих діянь, кількість засуджень за які протягом досліджуваного періоду зростала випереджаючими темпами.

Так, протягом досліджуваного періоду 1990–1997 рр. максимальними, порівняно з іншими, є частки осіб, засуджених за таємне викрадення державного, колективного й індивідуального майна (крадіжку). В різні роки питома вага цих двох часток є різною. Так, у 1993–1995 рр. максимальною була частка осіб, засуджених за таємне викрадення державного або колективного майна (в межах 23; 24,5; 22,9 % від загальної кількості засуджених у ці роки осіб), а в 1990–1992 рр., а потім у 1996–1997 рр. найбільш високою вже була частка осіб, засуджених за таємне викрадення індивідуального майна громадян. Протягом досліджуваного періоду відмічається поступове зростання питомої ваги осіб, засуджених за вчинення даного злочину (від 18 % у 1990 р. до 23 % у 1997 р.).

При цьому частка осіб, засуджених за частиною першою ст. 81 КК (таємне викрадення державного або колективного майна без обтяжуючих обставин), зросла на 10 % (з 15,7 % у 1990 р. до 26,2 % у 1997 р.). Відбулося і зростання питомої ваги осіб, засуджених за частиною першою статті 140 КК – таємне викрадення індивідуального майна громадян без обтяжуючих обставин (з 8,8 % у 1990 р. до 11 % у 1997 р.). Ці зміни проходили на фоні зменшення питомої ваги інших категорій осіб, засуджених за другими – четвертими частинами даних статей, що містять кваліфікуючі ознаки цих складів злочинів і є обтяжуючими.

Такий же процес характерний і для категорії злочинців, засуджених за частиною першою ст. 206 КК (хуліганство без обтяжуючих обставин). Питома вага осіб, засуджених за цією частиною, зросла ще більш різко: з 14,3 % у 1990 р. до 49,2 % у 1997 р. У 1995 і 1996 рр. вона була ще більшою – відповідно 52,5 і 51,6 %.

Якщо ж порівняти загальну чисельність осіб, засуджених за злочини, що становлять максимально велику групу, то слідом за злочинцями, покараними за таємне викрадення державного, колективного та індивідуального майна громадян (крадіжки), в загальній кількості всіх засуджених на третьому місці стоїть група осіб, засуджених за хуліганство, а далі – засуджених за незаконні вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту – ст. 229<sup>6</sup> КК (в 1997 р. їх частка стано-

вила 7,8 % від усіх засуджених) і за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей – ст. 114 КК (4,5 % у 1997 р.).

Переважну більшість серед засуджених за ст. 229<sup>6</sup> КК осіб становлять злочинці, засуджені за вчинення даного злочину без обтяжуючих обставин – за частиною першою – 59,2 % у 1997 р. Кількість засуджених за ст. 114 КК зростає з 2,9 % у 1990 р. до 4,5 % у 1997 р.

Питома вага інших груп засуджених, порівняно з наведеними вище, є меншою. І при цьому їх частка продовжує зменшуватись. Так, питома вага наступної після когорти засуджених за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей групи злочинців – групи засуджених за відкрите викрадення індивідуального майна громадян (грабіж – ст. 141 КК) має тенденцію до зменшення: з 4,6 % у 1990 р. до 3,6 % у 1996 р. (і 3,8 % у 1997 р.). Відносно всієї когорти осіб, засуджених за злочини проти індивідуальної власності, питома вага даної категорії засуджених зменшилась з 17,8 % у 1990 р. до 12,7 % у 1997 р.

Така ж тенденція характерна і для групи засуджених за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами – ст. 215 КК (їх питома вага зменшилась з 8,5 % у 1990 р. до 2,3 % у 1997 р.).

Усі наведені вище приклади свідчать про наявність тенденцій щодо перерозподілу питомої ваги окремих груп засуджених у загальному масиві судимостей у бік збільшення частки осіб, засуджених за злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки і одночасно не потребують великих зусиль на проведення їх розслідування з боку правоохоронних органів. Навряд чи можна пояснити ці явища аналогічними змінами в стані та динаміці змін як зареєстрованих злочинів, так і тих, що залишились невиявленими.

Можна припустити, що такий процес пояснюється недостатньою ефективністю діяльності правоохоронної системи по виявленню і розслідуванню перш за все тяжких злочинів, по притягненню до кримінальної відповідальності і покарання злочинців, які вчиняють злочини при обтяжуючих обставинах. Прикладом цього є і значне зростання числа осіб, притягнених до кримінальної відповідальності і засуджених за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 114 КК), і за незаконні вироблення,



виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту – ст. 229<sup>6</sup> КК. Як перший злочин, так і другий з наведених не становлять великої суспільної небезпеки; обидва вони є очевидними, практично не потребують значних затрат часу та підготовки для проведення дізнання чи попереднього розслідування, не пов'язані з необхідністю організації оперативних міроприємств і складних процесуальних дій. Розслідування кримінальних справ щодо цих складів злочинів не вимагає ні професійного досвіду, ні спеціальної висококваліфікованої підготовки.

Ці явища не в останню чергу пов'язані з ослабленням професійного ядра таких провідних служб та підрозділів у розслідуванні злочинів і викритті злочинців, як кримінальний розшук, дізнання та слідство. У досліджуваній період кадрові зміни, що відбувались у цих підрозділах, носили в певній мірі негативний характер. У них значно зменшилась питома вага найбільш досвідчених, кваліфікованих співробітників, які мали необхідний професійний рівень для виявлення і розслідування тяжких злочинів і притягнення до відповідальності найбільш небезпечних злочинців.

Надзвичайно високими в досліджуваній період є темпи приросту числа осіб, засуджених за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (ст. 86<sup>1</sup> КК). Приріст числа засуджених за даний злочин у 1997 р. порівняно з 1990 р. був максимально високим порівняно зі всіма іншими групами засуджених. Питома вага даної категорії засуджених у групі осіб, засуджених за розкрадання державного або колективного майна, збільшилась з 1,3 % у 1990 р. до 21,9 % у 1996 р. У 1997 р. ця частка зменшилась до 10,1 %, що також є високим показником для даного складу злочину.

Такі темпи приросту не характерні більше ні для якої іншої категорії засуджених. Випередження порівняно з темпами збільшення інших часток засуджених є двох-, трьохкратним. Такі зміни не мають під собою ґрунту, якщо виходити з характеристики криміногенної ситуації на сучасному етапі. Єдиним поясненням цього явища може бути те, що недосконалість законодавчої бази, негнучкість правозастосовчої практики в умовах періоду нестабільності державної валюти привели до необґрунтованого звинува-

чення значної кількості осіб у розкраданні державного і колективного майна в особливо великих розмірах.

Усі розглянуті вище процеси свідчать про необхідність кардинальних змін у практиці діяльності правоохоронних органів по виявленню та розслідуванню злочинів, по викриттю злочинців і притягненню їх до кримінальної відповідальності. Докорінних змін вимагає і судова система держави, яка не спроможна на сучасному етапі забезпечити в повному об'ємі реалізацію принципів кримінальної відповідальності та покарання.